

<https://doi.org/10.62837/2024.2.71>

**ARİFƏ YUSİFOVA TAPDIQ QIZI
ƏLİZADƏ TAMARA ŞƏRBƏT QIZI**
Azərbaycan Tibb Universiteti
"Azərbaycan dili" kafedrasının baş müəllimləri
atifatamara@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Şifahi nitq, hər şeydən əvvəl, canlı, ifadəli söz deməkdir. İnsanın fikir və hisslərini ifadə etməklə yazılı nitqdən fərqli olaraq, şifahi nitq daha artıq imkanlara malikdir. Şifahi nitqdə danışan demək olar ki, həmişə intonasiya və (səs tonunun ucaldılıb alçaldılmasından) mimikadan (daxili həyəcan ifadə etmək üçün üz əzələlərinin hərəkət etdirməsindən) jesttikulyasiyasından (danışarkən əl qol hərəkət etdirmək və ya başı tərpətməkdən) istifadə edir və xüsusilə bəşəriyyət tarixinin meydana gəldiyi ilk zamanlarda yuxarıda qeyd olunan həmin ifadə tərzləri, yəni mimika və jesttikulyasiya insanların bir-biri ilə ünsiyyət etməsi üçün başqa vasitələr idi; lakin sonralar, ünsiyyət işində ən mühüm rol **söz** ifadə etməyə başlarkən bu hərəkətlərin müəyyən bir hissəsi nitqdən ayrılmalı və onunla (nitqdə) birlikdə yaşayıb, öz hiss və duyğuları, başqalarına bildirmək üçün insanlara xidmət göstərməkdə davam edir.

Monoton (yeknəsəq) nitq, yuxarıda qeyd etdiyimiz belə əlavə ifadə vasitələrindən tamamı ilə məhrumdur; bu cür vəziyyəti həyatda tez-tez müşahidə etmək olur. Məsələn, məhkəmə prosesində lazım olan cəhətləri oxuyarkən, oradakı fikirləri tamamı ilə obyektiv şəkildə bildirmək, tələb olunduğundan həmin materiallara heç bir şey artırılmadan (yəni onların qiymətini, əhəmiyyətini, çoxaltmağa və ya əksiltməyə meyl göstərmədən), onları olduğu kimi dinləyicilərə təqdim etmək tələb olunur.

Şifahi nitq isə canlı söz olduğundan demək olar ki, bütün hallarda intonasiyadan və müəyyən yerlərdə isə mimika və jestlərdən istifadə etməli olur. Şifahi nitqin vasitələri bir çox mühüm vəzifəni müvəfəqiyətlə yerinə yetirə bilər. Məsələn, danışan adam həmin vasitələrin köməyi ilə müəyyən məsələlərə öz münasibətini bildirir, onların vasitəsi ilə danışan dinləyicilərə çox vaxt müəyyən sözlə ifadə verməsi mümkün olmayan hiss və duyğuları bildirməyə müvəffəq olur və.s.

Məktəb şifahi nitqin bütün ifadə vasitələrinə eyni dərəcədə diqqət yetirə bilməz və bu, heç onun vəzifəsinə də daxil deyildir. Mimika və jestlər bütünlüklə yiyələnmək məharəti, şübhəsiz, aktyorlara peşəkar söz ustalarına, bədii qiraətçilərə aid olduğundan, bunlar üzərində işləmək səhnə xadimlərinə və teatr məktəb tələbələrinə lazımdır. Kütləvi məktəb isə şagirdlərə, birinci nöbədə sözləri intonasiya ilə, saf və səlis ifadə etmək bacarıq verməli, onların diksiyalarında (yəni tələffüzlərinin, ifadələrinə aydınlıq dərəcəsində) olan nöqsanları aradan qaldırmalıdır. Məktəbin bütün müəllimləri, xüsusən dil ədəbiyyat müəllimləri ifadəli

şifahi nitq təlimi ilə məşqul olmalı və bunu öz gündəlik iş sisteminə daxil etməlidirlər.

Açar sözlər: şifahi nitq, Azərbaycan dili, inkişaf, xüsusiyyət, termin

Danışiq zamanı tələffüz etdiyimiz səslər danışiq səsləri adlanır. Danışiq səslərini danışiq üzvləri vasitəsilə tələffüz olunur. Danışiq üzvləri bunlardır:

Ağ ciyərlər, Bronxlar, Nəfəs borusu, Qırtlaq, Səs telləri, Ağız boşluğu, Burun boşluğu. Yuvaqlar, Sərt damaq, Dil, Dişlər, Dodaqlar, Alt çənə, Beyin.

Danışiq səslərinin yaranmasında dodaqlar, dil və səs telləri daha fəal iştirak edir. Ən fəal danışiq üzvü dildir. Danışiq səsləri şifahi nitqin vahidləridir. Səslər yazılı nitqdə hərflərlə ifadə olunur. Səslərlə hərflərin fərqi : Səslər tələffüz olunur, eşidilir; hərflər yazılır və görünür.

Dilimizdə orfoepik normalara uyğun olaraq saitlər uzun, adi və ya qısa tələffüz olunur. Məsələn, alim sözündəki **a** ilə açar sözündəki **a** səslərinin tələffüzündə kəmiyyətə fərq vardır. Belə ki, birinci sözdəki **a** uzun [a:lim], ikinci sözdəki **a** qısa [açar] tələffüz olunur. Müasir Azərbaycan dilindəki saitlərin əsas xüsusiyyətlərini qısaca olaraq belə təsvir etmək olar: **İ** saiti dilönü (incə), dodaqlanmayan, qapalı saitdir. Sözü əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər: iki, iyirmi.

Sözdə mövqeyindən asılı olaraq bəzən uzun (xüsusən də alınma sözlərdə) tələffüz oluna bilər: [i:fa], [xəfi:yyə], [cəri:mə], [Səli:mə] və s. Şəkilçilərdə işlənir. **I** saiti dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, qapalı saitdir. Dilimizdə **ı** saiti ilə başlayan söz yoxdur. Kəmiyyətə əsasən qısa tələffüz olunur: [sı.ra], [ağı.z], [ilxı] və s. Şəkilçilərdə işlənir. **E** saiti dilönü (incə), dodaqlanmayan, yarımqapalı saitdir.

Dilimizdə ən az işlənən saitlərdəndir. Öz sözlərimizdə yalnız birinci hecadə (ev, beş, bel, sel, keçid), alınma sözlərdə isə digər hecalarda da işlənir (texnik, mebel). Yalnız söz köklərində işlənir, şəkilçilərdə işlənmir. **Ə** saiti ən çox işlənən saitdir. Digər türk dillərindən fərqli olaraq **ə** saiti Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Dilönü (incə), dodaqlanmayan, açıq saitdir. Kəmiyyətə həm adi [əl], [əs], [mən], [gəl], həm qısa [fə.al], həm də uzun [bə:zi], [mə:na] tələffüz olunur.

Sözü əvvəlində, ortasında, sonunda və şəkilçilərdə işlənir. **A** saiti dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, açıq saitdir. Bütün məqamlarda işlənir (arşın, qala, bıçaq və s.). Kəmiyyətə əsasən adi tələffüz olunur. Bəzi məqamlarda [kita:b?] və alınmalarda [ba:rız], [qa:lib] uzun tələffüz olunur. Şəkilçilərdə işlənir. **O** saiti dilarxası (qalın), dodaqlanan, açıq saitdir. Məhdud işlənən saitdir.

Öz sözlərimizdə adi - [qoruq], [toyuq], bəzi alınma sözlərdə, xüsusən də vurğulu hecadə uzun - [kolxo:z], [filo:loq] tələffüz olunur. Sözlərimizdə əsasən birinci hecanın tərkibində, alınma sözlərdə isə ikinci, üçüncü və digər hecalarda da işlənir (sonor, kosmos, aqronom və s.). **O** saitə bəzən şəkilçilərdə də rast gəlinir (uzunsov, Kərimov). **Ö** saiti dilönü (incə), dodaqlanan, açıq saitdir. **O** saiti kimi məhdud işlənən saitdir. Kəmiyyətə adi - [gövdə], [söyüd], bəzi alınma sözlərdə uzun - [şö:lə], [rö:ya] tələffüz olunur. Öz sözlərimizdə əsasən birinci hecanın tərkibində (ördək, özəl, gövdə) işlənir, bəzi sözlər (bütöv, bənövşə, bünövrə, gömgöy və s.) istisnadır. Şəkilçilərdə işlənmir. **Ü** dilönü (incə), dodaqlanan, qapalı saitdir.

Çox işlənən və sözün hər yerində rast gəlinən səsdır. Adi [gül], qısa [ömü.r], [bü.töv], sadalama intonasiası ilə tələffüz olunarkən uzun [gü:l], [ütü:] tələffüz olunur. Şəkilçilərdə işlənmir. U dılxaxası (qalın), dodaqlanan, qapalı saıtdır.

Müasir Azərbaycan dilində u saıtı çox işlənir və sözün hər yerində rast gəlınır. Çox zaman adı kəmiyyətdə işlənir, ikihecalı sözlərdə sonarla yanaşı gəldikdə qısa tələffüz olunur - [buru.n], [qoyu.n] və şəkilçilərdə işlənir.

Şifahi nitqin ikinci xüsusiyyəti --- müəyyən məsələ haqqında hazırlaşmadan danışa bilmək, nitq söyləmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Yazılı nitqdə hər cümlə və ya söz ətraflı düşünmək və lazım gəlsə, münasib olmayanlara daha düzgün və dəqiqi ilə əvəz etmək mümkündür; hətta, adam yazdığını pozub, yenidən başqa bir mətnə tərtib edə bilər, yaxud yazılış hissəni oxuyub, lazım olan düzəlişi edə bilər və s.

Şifahi nitqdə isə belə etmək olmaz. Əlbətdə, natiq öz çıxışı üçün qabaqcadan plan düzəldə bilər, nitqdə toxunacağı məsələləri aydınlaşdırıb, təsəvvüründə canlandırır, nitqin məntiqini yazır və s. Lakin bütün bunlarla birlikdə natiq auditoriya qarşısında çıxış edərkən hazırladığı mətni üzündən oxumayıb, orada qeyd olunanları şifahi sürətdə söyləməli, danışarkən münasib sözlər seçməyi bacarmalıdır, artıq söz işlətməməli, öz fikirlərini düzgün və dəqiq ifadə etməyi bacarmalıdır.

Bəzən adam elə şəraitə düşür ki, hazırlaşmadan çıxış etməli olur. Belə hallar çox vaxt müəyyən bir məruzənin müzakirəsi zamanı ortaya çıxır. Məsələn, tutaq ki, siz iclasda məruzəçinin və ya müzakirədə çıxış edənləri dinləyərkən bir məsələ ilə razılaşmadığınıza görə qalxıb danışmaq və bu barədə etirazınızı və ya münasibətinizi bildirmək istəyirsiniz; hazırlaşmağa vaxt olmadığından tələsik fikirləşib əsas məsələləri zəhnlə müəyyənələdir, ya da vaxt tapsanız, nədən başlamağı və sözünüzü harada bitirməyə dair müxtəsər bir plan da düzəldirsiniz.

Hazırlaşmadan danışmaq sizin nitqinizdə həlledici bir andır (momentdir) ; çünki siz nitq prosesində çox cəld tərpənməli, bir saniyə belə itirmədən əlinizdə olan materiallardan istifadə edib, fikirlərinizi ifadə etmək üçün ifadə formaları seçməlisiniz.

Qabaqcadan çıxışa hazırlaşmadan danışmaq bəzən nitqdə həlledici roll oynaya bilər; çünki siz nitq prosesində çox cəld və bir saniyə itirmədən fikirlərinizi ifadə etmək üçün sözlər seçməlisiniz. Hazırlaşmadan çıxış etməyi qabaqcadan yazılmış nitqə nisbətən bəzi üstünlükləri də vardır.

Az vaxt da lazım olan fikir və sözləri seçmək nitqdə böyük gərginlik və ruhi yüksəliş yaradır. Hətta təbiətə sakit olan adamlar belə, kütlə qarşısında çıxış edərkən müəyyən dərəcədə həyəcan keçirtmələrinə baxmayaraq, təfəkkürlərin səmərəli, təsəvvür və təfəyyülləri isə fəal, hissləri qüvvətli sirli və məqsədəuyğun sözlər seçməyə nail ola bilər. Nitq mədəniyyəti tariximizdə öz məzmunlu, təsirli və alovlu çıxışları ilə ürəkləri fəth edən bir çox hazır cavab, nitqin rəvan adamlarımız ölmüş və indi də vardır.

Vaxtı ilə məhşur alim ədəbiyyatşünasımız Firidun bəy köçərlinin də hazırlaşmadan, sinədən – döşdən gələn, bədahətən gözəl, saf, səlist və qüvvətli çıxışları hamımızı valeh edərmiş.

1887 ci ildə məhşur pedeqoqlarımızdan Soltan Məcid Qənizadə və Həbibbəy Mahmudbəyovlu təşəbbüsü ilə bakıda ilk “Rus-Müsəlman” təşkilatı təsis edilmişdi bu məktəbin maarif və mədəniyyət tariximizdə olduqca böyük rol oynayır.

1912 nin avqustunda şamaxı yaxınlığındakı Dədəgünəş yaylağında “Rus-Müsəlman” məktəbinin 25 illiyinə həsr olunmuş azəri ziyalılarının təntənəli yubileyi təşkil olunur.

Burada qabaqcıl müəllimlərdən Solytan Məcid Qənizadə, Həbibbəy Mahmudbəyov, Mahmudbəy Mahmudbəyov, Abdullaşaiq Talıbzadə, şair Abbas Səhhət, Mehdizadə və bunlar kimi bir çox ziyalılar iştirak edirdilər. Həmin tarixi gündə Firidun bəy Köçərlinin bədahətən söylədiyi atəşli ürək sözləri öz qüvvətli təsiri ilə uzun-uzadı dinləyənlərin zəhnini məşqul etmiş və mühüm bir hadisə kimi illər boyu onları düşündürmüşdür.

Təcili sürətdə müzakirə edilməsi lazım olan müəyyən elm əsəri haqqında qabaqcadan heç bir hazırlıq işi aparılmayıb, bədahətən çıxış etməyi bacaran mahir natiqlərimizi yada salanda ilk nöbədə gözümüz önündə görkəmli alim və dövlət xadimi Ruhulla Axundov, ədəbiyyatşünas alim professor Əlinazim, professor Mikayıl Rəfili, yaxud adını hörmət və məhəbbət hissi ilə xatırladığımız ədəbiyyatşünas alim, dramaturq, şair, partiya və dövlət xadimi Şıxəli Qurbanov kimi şəxsiyyətlərin simaları gözümüz önündə canlanır.

Yuxarıda adını çəkdiyim şəxslərin ədəbiyyatşünaslıq və terminalogiya probleminə dair, məktəb, maarif və mədəniyyət məsələlərinə dair çox gözəl və parlaq çıxışlarını dinləmək və bir neçə dəfə mənə də nəsib olmuşdur. Onların elmi mübahisələri də öz rəqibləri ilə necə mübarizə etdiklərini, getdikcə nitqlərinin aydın rəngarəng və bir qədər də kəskin şəkil aldığını, böyük bir ustalıq ilə mübahisələrdən istifadə etdiklərini,

Marksizm klassiklərindən, böyük şair və ədiblərin əsərlərindən statlar gətirdiklərini müşaidə edən adamlar bu natiqlərin xüsusi bir həvəs ilə dinləyirdilər. Şıxəli Qurbanovun nitqini dinləyicilərin yəqin ki xatirindədir. O , mükəmməl sürətdə natiqlik məharətinə yiyələnmiş son ustadı idi; çıxış üçün heç bir hazırlıq görmədən və tamamı ilə sərbəst, heçbir sıxıntı və çətinlik hiss etmədən kütlə qarşısında elmi və dövlət məsələlərinə dair saatlarla danışmağa qadir bir adam idi.

Güclü hafizəyə və zəngin nitq mədəniyyətinə, qüvvətli məntiqə sahib olan bu adam heç bir materiala baxmadan, ilk mənbələrdən gətirdiyi misallar və əyani şəkildə nümayiş etdirdiyi bir çox faktlarla nitqini zənginləşdirib onu daha cazibəli və maraqlı etməyi bacarırdı. 1965 ci ildə B.İ.Lenin adına API- nin müəllimləri mərhum professor Mikayıl Rəfilinin anadan olmasının 60 illiyini qeyd etmək üçün salona toplaşmışdılar. Həmin məclisdə Rəfilinin ailə üzvləri , qohum və dostları, keçmiş aspirant və tələbələri də iştirak edirdilər.

M.Rəfilinin həyat və yaradıcılığına dair instut məllimlərindən biri məruzə edir . Qeyd etməliyəm ki məruzə çox sönü k,səviyyəcə aşağı olduğundan

dinləyiciləri cəlb etmir və onları qənaətləndirmir. Mən vəziyyəti belə gördükdə cəld qalxıb, bir tərəfdə sakit oturmuş Şıxəli Qurbanova yaxınlaşdım və ondan, öz keçmiş elimi rəhbərin xatirə günündə qısa bir nitq söyləməyi xahiş etdim.

O, bir qədər utancaq halda dedi: Mən buraya professor Rəfili haqqında oxunacaq məruzəni dinləmək üçün gəlmişəm, əgər lazım bilirsinizsə çıxış edib bir neçə söz deyərəm .Hər şey düzəldi.Şıxəli Qurbanovun çox zəngin və parlaq nitqi, onun ürəkləri fəth edən obrazlı və cazibəli sözləri professor Rəfilinin xatirə gecəsini olduqca məzmunlu və təntənəli bir məclisə çevirməyə kömək etdi.

Lakin qabaqcadan hazırlıq görmədən, şifahi nitqdən istifadə etməyi(nitq söyləməyin) bəzi zəyif cəhətləri də vardır. Məlumdur ki natiqlərin heç də hamısı müəyyən hazırlıq işi aparmadan tutarlı çıxış edə bilməzlər. Hazırlıqsız danışanların çıxışlarında dolaşıqlara, təkrarlara yola verilir, nitq dözümsüz sözlərlə zibillənir və nəticədə auditoriyada xoşa gəlməz bir təsir yaradır.

İctimai yerlərdə çıxış etməli olan hər bir nitq məşhur rus alimi P.S.Porofoxovşixovun “Məhkəmə prosesində nitq mədəniyyəti” adlı əsərində hüquqşünaslara verdiyi məsləhəti yadda saxlamalıdır. O, yazırdı ki, hazırlıqsız çıxış etməkdən çəkinin. Həddindən artıq ilham bə həyəcanla daha emosiya ilə danışarkən siz əsl mətləbdən uzaqlaşar və ən mühüm cəhəti unuda bilərsiniz, yaxud səhv və yanlış müddəalar irəli sürməklə rəqibinizin əlinə silah verə bilərsiniz. Söz qanadlı bir quşdur, onu ehtiyatsızlıq edib uçursanız, vəziyyət dəyişə bilər.

Doğrudur bu məsləhətlər əslində məhkəmə müdafiəçiləri üçün deyilmişdir, lakin bu, bütün başqa natiqləridə düşündürməlidir; çünki həmin məsələlər eyni dərəcədə onlara da aid ola bilər.

Demək, nitqin mövzusunun və onun mətninin orada irəli sürüləcək əsas müddəaları qabaqcadan düşünmək fikirləşmək lazımdır ki şifahi nitq zamanı heç bir çətinlik çəkmədən tamamilə sərbəst və böyük bir inamla danışmaq mümkün olsun.

ƏDƏBİYYAT:

1. Məşhur rus alimi P.S.Porofoxovşixovun “Məhkəmə prosesində nitq mədəniyyəti” adlı əsərində hüquqşünaslara verdiyi töhfədir.M.1978.c.116.
- 2.M.Rəfili. "Azərbaycan ədəbiyyatının rus mədəniyyəti ilə əlaqələri haqqında" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, sonra "Puşkinin həyat və yaradıcılığı", "Puşkin və Azərbaycan", "M.F.Axundov" əsərlərini yazmışdır (1935–1937).
3. Firidun bəy Köçərli ana dilinin aşiqi idi. Onun 1913-cü ildə qələmə aldığı “Ana dili” məqaləsi, Bakı.1913 il.səh:128.

А.Юсифова,Т.Ализаде

**РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
ХАРАКТЕРИСТИКА И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ**

Резюме

Устная речь означает, прежде всего, живое, выразительное слово. В отличие от письменной речи устная речь имеет больше возможностей для выражения своих мыслей и чувств.

В устной речи говорящий почти всегда использует интонацию и (повышение и понижение тона голоса), мимику (движение мышц лица для выражения внутреннего волнения) и жестикуляцию (движение рук и рук во время разговора или наклон головы),

Как говорилось выше. в ранние времена человеческой истории эти способы выражения, то есть мимика и жестикуляция, были другими средствами общения людей друг с другом; но позднее, когда важнейшую роль в общении стали играть слова, определенная часть эти действия должны были быть отделены от речи и сосуществовать с ней (речью), а собственные чувства и эмоции других людей продолжают побуждать людей сообщать. В письменной речи можно подробно рассмотреть каждое предложение или слово и при необходимости заменить неуместные более правильными и точными; даже человек может сломать написанное и скомпоновать его заново в другом тексте, а может прочесть написанную часть и внести необходимые исправления и т. д. В устной речи этого сделать невозможно. Конечно, оратор может заранее составить план своего выступления, уточнить вопросы, которые он затронет в речи, визуализировать это в своем воображении, прописать логику выступления и т. д., но при всем этом оратор сделал не читать подготовленный им текст во время выступления перед аудиторией, он должен говорить то, что там написано, в устном темпе, используя при разговоре соответствующие слова, он должен иметь возможность выбирать, не использовать больше слова, он должен уметь правильно и точно выражать свои мысли.

Ключевые слова: устная речь, азербайджанский язык, развитие, характеристика, термин.

A.Yusifova,T.Alizade

**DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH IN MODERN AZERBAIJAN
LANGUAGE CHARACTERISTICS AND STAGES OF DEVELOPMENT**

Summary

Oral speech means, first of all, a living, expressive word. In contrast to written speech, oral speech has more possibilities for expressing one's thoughts and feelings. In oral speech, the speaker almost always uses intonation and (raising and lowering the tone of voice), facial expressions (movement of facial muscles to

express inner excitement) and gesticulation (moving hands and arms while speaking or tilting the head) as mentioned above in the early times of human history .

Those modes of expression, that is, mimicry and gesticulation, were other means for people to communicate with each other; but later, when words began to play the most important role in communication, a certain part of these actions had to be separated from speech and coexisted with it (speech), and their own feelings and emotions of others continues to encourage people to report.

In written speech, you can consider each sentence or word in detail and, if necessary, replace inappropriate ones with more correct and accurate ones; even a person can break what is written and put it together again in another text, and can read the written part and make the necessary corrections, etc. d. It is impossible to do this orally.

Of course, the speaker can make a plan of his speech in advance, specify the questions that he will touch on in his speech, visualize it in his imagination, write down the logic of his speech, etc. d., but despite all this, the speaker did not read the text prepared by him during the speech in front of the audience, he must say what is written there, at oral pace, using the appropriate words during the conversation, he must be able to choose, not use more words, he must be able to express his thoughts correctly and accurately.

Key words: oral speech, AKzerbaijani language, development, characteristics, term.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**